

Saopćenje na Znanstvenom skupu
UDK 801.11:808.62(003.344)"18"=862
Rad primljen 17. XI. 1988.

JOSIP VONČINA, Zagreb

ČEVAPOVIĆEVE ZAMISLI O REFORMI HRVATSKE LATINICE

U kritično doba hrvatske prilagodbe latinice (uoči korjenitog prijeloma među mozaičnom praksom (pretpreporodnoga doba i temeljitom reformom koju su — uvođenjem dijakritikâ — ponudili preporoditelji na čelu s Ljudevitom Gajem) Katančićev učenik Grgur Čevapović nalazio se na pozicijama umjerenih slavonskih tradicionalista. Ali njegovi pogledi, izraženi u raspravi s Tomom Koščakom, mnogobrojnim su nagovijestili latinicu kakvom danas pišemo.

1.

Za Čevapovićev udio u pokušajima da se sredi i ujednači hrvatska latinica važna je rasprava koju je on s Tomom Koščakom vodio godine 1816—1817, tj. pred nastup naših preporoditelja: nepun decenij i pol prije Gajeve *Kratke osnove horvatsko-slavenskoga pravopisanja* (1830) i oko dva decenija prije nego što će ilirci u »Danici« (1835) provesti latinicu reformiranu uz pomoć dijakritičkih znakova.

Spomenuta nam je rasprava poznata iz Jelenićeva priloga (1930), koji (osim uvodnog teksta) sadrži sa svake strane po tri latinska pisma što su između 25. srpnja 1816. i 30. travnja 1817. putovala iz Zagreba (gdje je bio Koščak) u Vukovar (gdje se nalazio Čevapović) i obrnuto.¹ Ton tih pisama veoma je blag; korespondenti se međusobno neobično poštuju, ne unoseći

1 Dr. fra Julijan Jelenić, *Pravopisna rasprava između dra. Tome Koščaka i dra. fra Grga Čevapovića*, Prilog povijesti hrvatskoga pravopisa, prigodom stogodišnjice Čevapovićeve smrti, Zagreb 1930. — Ta pisma navodim rimskim brojkama, i to: I = Koščak Čevapoviću 25. srpnja 1816; II = Čevapović Koščaku 22. kolovoza 1816; III = Koščak Čevapoviću 3. rujna 1816; IV = Čevapović Koščaku 17. veljače 1817; V = Koščak Čevapoviću 4. travnja 1817; VI = Čevapović Koščaku 30. travnja 1817.

polemičkih žalaca, pa se njihova prepiska svodi na prijateljsko i argumentirano uvjeravanje o nekim tada vrlo aktualnim pitanjima. Iako ju Jelenić vidi tek »pravopisnom raspravom«, ona ipak dotiče probleme širokog raspona: od koncepcije književnog jezika do grafijskih pojedinosti.

Objavljivanjem dokumenata nipošto se nije iscrpla sva problematika koja je u njima sadržana, pa to priznaje i sam Jelenić završnim dijelom svojeg uvoda:

»Da li je Čevapović prihvaćeno djelo doista konačno preveo te, ako ga je preveo, koja je sudbina toga prijevoda bila; da li se na njegov savjet doista održala anketa o reformi hrvatskoga pravopisa, sve mi je to zasada nepoznato. Ostale pak probleme pripuštam našim filolozima, naročito, da li i ukoliko je dr. Čevapović uplivao na dra. Koščaka, kada je dr. Koščak ispravio i prevađao knjige te kada je 'pri tom nastojao da zbliži i u sklad dovede pravopis hrvatski i slavonski.' Slijedeća rasprava pruža i za to pouzdanu bazu.«²

Mada je tako, »pouzdana baza« (tj. građa) nikada nije sustavno obrađena. Iz nje su se, naprotiv, uzimale pojedinosti, pa su se na temelju njih velike zasluge pripisivale ovom ili onom od dvaju korespondenata. Na primjer, već Fancev zna da je »god. 1816—1818 Koščak u svojim nastojanjima oko ujedinjenja hrvatskokajkavske i slavonskoštokavske pismenosti u jednom jeziku i u jednom pravopisu išao ispred svojih suvremenika«,³ odnosno da je njegovom zaslugom »god. 1817 bilo ... doista provedeno jedinstvo hrvatsko-slavonskog pravopisa«.⁴ Matić iznosi tu istu konstataciju, dodajući neke pojedinosti, naime kako se Čevapović opirao Koščakovim zahtjevima: da se piše *h* gdje mu je po etimologiji mjesto i da se (iz kajkavske grafijske prakse) preuzmu digrami *dy*, *gy*, *ly*, *ny*.⁵ U tome smislu cio problem shvaća i Vince.⁶ Moglo bi se, dakle, pričiniti kako je Koščak zamislio cio pothvat, a Čevapoviću prepustio tek da ga provede u život.

Nešto drugačije gleda Kombol: Koščakovo i Čevapovićevo nastojanje dovodeći u vezu sa stavom Šime Starčevića, koji se zalagao za to da se ustanovi jedinstven latinički sustav za sve hrvatske pokrajine koje se tim pismom služe (za Dubrovnik, Dalmaciju, Slavoniju i »Horvacku«, tj. za kajkavsko područje) te za Bosnu.⁷

2.

Da bi se dobro razumjela sva pitanja što ih je pokrenula rasprava Koščak — Čevapović, valjalo bi bar u glavnim crtama poznavati bar dvoje: prvo, stanje književnog jezika (i s time povezanu temeljnu terminologiju) u onom dijelu prostora među Savom i Dravom koji je pripadao feudalnoj Hrvatskoj; drugo, stanje što je nastalo nakon izгона Turaka iz Slavonije.

Za vrijeme pred turskom najezdom (nakon mohačke bitke 1526) nema mo čvrstih informacija ni s kajkavske, ni sa slavonskoštokavske strane. Kajkavski se pisci potpuno potvrđuju knjigama izdanim od godine 1574. na-

2 Jelenić, *n. dj.*, str. 15.

3 *Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda (1790—1832)*, Skupio i uvodom popratio dr. Franjo Fancev, *Grada za povijest književnosti hrvatske*, knj. XII, JAZU, Zagreb 1933, str. XXXVII.

4 Fancev, *ibidem*.

5 Dr. Tomo Matić, *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda*, *Djela HAZU*, knj. XLI, Zagreb 1945, str. 136—137.

6 Zlatko Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, *Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora*, SNL, Zagreb 1978, str. 187.

7 Mihovil Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, II izdanje, priredili Milan Ratković i Jakša Ravlić, MH, Zagreb 1961, str. 401.

dalje (od tiskanja Pergošićeva *Dekretuma* u Nedelišću); za slavonsku književnu djelatnost u predtursko vrijeme postoje samo svjedočanstva legendi nalik, poput onoga Reljkovićeva: »... imala si knjige i nauke / od Cirila i Metoda ruke, / i joštere svetog Jerolima / Slavonija dosta knjiga ima, / koji papu rimskog molili su / da slavonski vam govore misu / i časove slavonski pivaju; / Dalmatinci tog i sad imaju«. ⁸

Oskudica hrvatskim jezikom pisanih spomenika (na kajkavskoj i na slavonskoj strani) iz predturskoga vremena priječi nam da o tome išta po-tanje kažemo. Stoga ćemo se obratiti (tanahnom, doduše, ali ipak važnom) posrednome svjedočanstvu. A ono potječe iz opće historiografije i seže čak do 13. stoljeća.

Radi efikasnije uprave u južnim zemljama što su pripadale ugarskoj kruni, Arpadovići u 13. st. ovako postupiše:

»Hrvatsko kraljevstvo razdvojiše u dvie banovine: u hrvatsku (banatus Croatiae et Dalmatiae) i slovinsku (banatus Sclavoniae)...« ⁹

Dakako, »banatus Sclavoniae« zaprema, uglavnom, cijelo savsko-dravsko međuričje, a faktično mu se prostranstvo (zbog turskih osvajanja na tome prostoru u toku 16. st.) smanjuje na krajeve u kojima se govori kajkavski.

Ipak, hrvatski kajkavski pisci do kraja 17. st. (ali još i duboko u 18. st.) uvijek su pomišljali na ono prostranstvo što ga je Slavonija (prvobitno zvana *Sclavonia* [*Slovinci*], a kasnije — na kajkavski način — *slovenski orsag*) zapremala prije mohaačke bitke 1526. Stoga npr. kajkavski leksikograf Andrija Jambrešić ima na umu dvojako shvaćanje Slavonije u njegovu vremenu:

»Slāvōñia, ae, f. Geogr. Szlovenſzko kralyeſztvo. Das Königreich Slavonien in Illyrico. *Tót-orſzág*. Slavoniae nomine ſcriptores ſaepe accipiunt, quidquid terrarum a Dravo amne ad Adriaticum mare protenditur. At ſpeciatim Slavonia eſt ea regio, quae Savò & Dravò clauditur. Coronae Hungaricae, eodem, quo Croatia & Dalmatia, tempore acceſſit. In ſuperiorem & inferiorem dividitur. Illa hodie nomine Croatiae venit; Haec *Neo-aquiſticorum* (ut vocant) jure regitur. Caput Superioris eſt Zagrabiā; Inferioris *Poſega* aut potius *Eſekinum* ...« ¹⁰

Pa da skratim:

Jambrešić nam daje pouzdanu povijesnu sliku. Neposredno pred njegovo vrijeme povijesna se *Slavonija* rascijepila nadvoje, i to tako da je njezin zapadni dio (kajkavski) poprimio ime *Croatia* (*Horvatska*), a tradicionalni se naziv (*Slavonia*) zadržao za istočni dio; prema Reljkoviću:

»od istoka Dunaj voda pliva, / od zapada studena Ilova, / od ponoći Drava voda miče, / kod Almaša u Dunaj utiče, / a od podne Sava voda teče / i u Dunaj o Biograd češe«. ¹¹

8 Matija Antun Reljković, *Satir iliti divji čovik*, drugo izdanje, Osijek 1779; v. u knjizi: Andrija Kačić Miošić, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* — Matija Antun Reljković, *Satir iliti divji čovik*, priredio Josip Vončina, Biblioteka Teme-lji, knjiga četvrta, SNL, Zagreb 1988, str. 887—888.

9 Vjekoslav Klaić, *Atlas za hrvatsku povjestnicu*, Zagreb 1888, str. 10.

10 Andrija Jambrešić, *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica locuples*, Zagreb 1742, str. 925, s. v.

11 Reljković, n. dj., str. 883.

God. 1813. zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac na latinskom je izdao poznati proglas.¹² Na njegovu početku kaže se da se *ilirski jezik* (*lingua illyrica*), doduše, dijeli na mnoge dijalekte, ali da su mu glavni »hrvatski« (*dialectus croatica*) i »slavonski« (*dialectus slavonica*). Na tim je dvama dijalektima već nastao znatan književni rad, pa su »hrvatskim« dijalektom stvarali Habelić, Belostenec i Jambrešić, a »slavonskim« Došen, Kanižlić i Ivanošić. Riječ je, dakako, o kajkavskome književnom jeziku u banskoj Hrvatskoj i o štokavskoikavskome u Slavoniji.

Rečena dvojnost nije tada postojala samo u Vrhovčevu shvaćanju i u književnom radu dviju historijskih hrvatskih pokrajina savsko-dravskoga međuriječja. Naprotiv, odražavala se i u osnovnome školstvu: s obzirom na jezik prešutno, a u pogledu latiničkoga pisma jasnim propisima. Tako je *Napučenjem* ... (Budim 1779) bilo određeno da se u školama kajkavske Hrvatske obvezatno upotrebljava latinički sustav koji se temelji na mađarskim rješenjima (a koji su primjenjivali također kajkavski pisci). Za Slavoniju je, naprotiv, bilo izdano *Uputjenje* ... (Budim 1810), koje je tamošnjemu školstvu nalagalo drugačiji latinički sustav, onaj kojim su se u toku 18. st. služili naši pisci u Slavoniji.

U tome smislu lako je razumjeti zašto se Tomo Koščak (u funkciji školskog nadzornika za Hrvatsku i Slavoniju)¹³ obratio Grguru Čevapoviću. Naime, jedan dio školske knjige *Zweiter Theil des Lesebuches zum gebrauch der nationalschulen*¹⁴ valjalo je prevesti na hrvatski, i to tako da prijevod bude (i po književnojezičnom tipu, i po grafijskom sustavu) prikladan za upotrebu u osnovnom školstvu Slavonije.

Iz kojih je razloga Koščak za taj posao izabrao Čevapovića — teško je reći.¹⁵ O njemu je zacijelo imao dobrih informacija, kad ga već u prvome svojem pismu oslovljava »Pater Professor, et Doctor« (I, str. 16).

Od Čevapovića je posao bio naručen uz precizne uvjete i s jasnim uputama. Koščak (predstavnik prosvjetnih vlasti) ovako mu ih je odredio:

»1.º Quamquam totum Libellum hunc versum in slavonicum idioma cupiam habere, quia tamen versio totius libelli plus temporis exigeret; hinc ut pars pro aggressis conditionis Pube magis necessaria quo citius typis excudi, et procurari possit, non gravetur partem quintam pagina 79 sub titulo: V.

2.º In slavonica versione placeat adhibere orthographiam quae pro scholis slavonicis praescripta est juxta normalem libellum orthographiae slavonicae jam typis vulgatum, et ad scholas introductum:¹⁶ unica illa cum exceptione.

3.º Ut quaelibet substantiva more germanico majusculis litteris incipiant, quocumque constructionis loco sita. Hanc enim germanicae orthographiae regulam ex identicis rationibus tam in slavonica, quam et croatica orthographia adhibendam existimavi.«¹⁷

12 Vinće, *n. dj.*, str. 167—168;

13 Fânčev, *n. dj.*, str. XXXIV.

14 Jelenić, *n. dj.*, str. 16.

15 Jelenić, *n. dj.*, str. 16.

16 Riječ je o knjižici kojom se (tiskanom u Budimu) za kajkavsko područje propisuje zaseban, na tamošnjoj višestoljetnoj praksi ustaljen latinički sustav: *Kratki navuk za pravopisanje horvatsko za potrebnost narodnih škol*; prvi put je objavljena 1779, a pod izmijenjenim naslovima ponovo 1780. (i kasnije: 1830).

17 Jelenić, *n. dj.*, str. 16—17; spac. J. V.

Prvobitan je Koščakov zahtjev Čevapoviću, dakle, da načini prijevod »slavonskim jezikom« (tj. ikavskom štokavštinom) i »slavonskom ortografi-jom«.18 Propis pak o velikim početnim slovima u svim imenicama (što je od kraja 18. st. postao uzus naših kajkavskih pisaca) valja poštovati u ob-je verzije: »slavonica (orthographia)« i »croatica orthographia«.

Iz toga bi se mjesta vrlo teško moglo zaključiti da su Koščakove počet-ne intencije bile onakve kao što ih vidi Fancev: jedinstven (štokavskoikav-ski) jezik i ujednačena (slavonska) grafija za cijelu sjevernu Hrvatsku.

3.

Već u odgovoru na to pismo Čevapović (II, str. 18) potpuno zanemaru-je Koščakov par termina (npr.: »slavonica« — »croatica orthographia«) te izriče kako mu je stalo do toga da prijevod bude u skladu »cum proprietate linguae Illyricae«. U odgovoru na to Koščak napominje:

»Licet enim Dialectus illyrica mihi haud ignota foret; nam mea ma-terna est, quam in Banali Confinio militari natio loquitur, que proinde longe magis ad Illyricam, quam Croaticam accedit, nihilominus om-nem, eamque peritiorē philologiam ejus non possideo« (III, str. 19)

Košćak, dakle, priznaje da nije osobito vješt filologiji. Ali s tim u vezi nije naodmet uočiti koliko je vremena bilo potrebno pojedinom korespon-dentu da odgovori na primljeni dopis. Između Koščakova prvog pisma (I) i Čevapovićeve odgovora na nj (II) prošao je nepun mjesec dana; Koščak je otpovrnuo (III) za samo dva tjedna. A onda je došao najveći zastoj: Če-vapović je svoj odgovor (IV) poslao tek nakon pet i pol mjeseci. Između pisama IV i V, pa V i VI pauze su se skratile.

Do drugoga Koščakova pisma (III) u korespondenciji nema potanjih raz-matranja o jeziku (osim njegova imenā) i o grafijskom sustavu. Naprotiv, nakon Koščakova priznanja da je nevješt filologiji stade se Čevapović po-zivati na izvore, tj. na starije hrvatske gramatike (npr. na Reljkovićevu; IV, str. 23 i 24), na Katančića (IV, str. 23 i 24) i na rječnike (Mikaljin, Della Bellin, Stullijev; IV, str. 24), a i potanje raspravljati o važnim grafijskim pitanjima. Dobivši pismo, Koščak je u svojem sugovorniku naslutio veoma spremna stručnjaka, pa konačan sud o njegovim prijedlozima nije htio sam donijeti, nego je pregledao navedene knjige i posavjetovao se sa znalcima:

»Philologicas observationes circa Etymologiam, et orthographiam illy-ricarum vocum erudite ac eleganter deductas non solum cum citatis libris combinavi, sed etiam cum eruditis Viris hic loci contuli, quod cum ob diversa impedimenta tardius exequutus fuisset, tardius etiam respon-deo« (V, str. 25)

To mjesto dopušta nam izvesti dva zaključka: prvo, da se Koščak u pitanjima etimologije i ortografije doista nije osjećao ravan Čevapoviću; drugo, da je iz Koščakova razgovora »cum eruditis Viris« zagrebačka sre-dina (pogotovu njezin učeni dio) već u travnju 1817. saznala za ideje i pri-jedloge Grgura Čevapovića.

18 Ta je pak bila propisana za Slavoniju: *Uputjenje k slavonskomu pravo-pisanju za potrebu narodnih ucionah u Kraljestvu Slavonskome* (Budim 1810)

19 Antun Sojat, »Pravopis stare kajkavske književnosti«, *Filologija*, 6, JA-ZU, Odjel za filologiju, Zagreb 1970, str. 265—282; usp. str. 267.

Po njima se Čevapović doista razlikovao od Koščaka. Dok je školski nadzornik pošao od zahtjeva da se priredi »slavonski« prijevod spomenute školske knjige, Čevapović je već u odgovoru na drugo Koščakovo pismo uveo termine kao što su »Dictionaria Illyrica«, »Dialectus Illyrica«, »Illyrica versio«, »lingua Illyrica« (IV, str. 21). Idući dopis (Koščakov, 4. travnja 1817) ustraje pri staroj terminologiji (»slavonica versio«, »Libellus in slavonicam vertendus«; V, str. 25), ali se pomalo privikava paralelnoj upotrebi pokrajinskoga i općega imena: »Ut voces slavonicae ad naturam dialecti illyricae potius, quam germanicae reducantur, et adcommodentur...« (V, str. 26).

Ali Koščaku je ipak na pameti ponajprije trojednica. Za nju bi — misli — valjalo uvesti u prvom redu jedinstven grafijski sustav (»cum orthographia tali, qualem communem Slavonitis, Croatis, et Dalmatis esse oportere dixi«; V, str. 30).²⁰ U raznim krajevima trojednice govori se različitim dijalektima, ali »in libris tamen pro scholis omnium Confiniorum praescriptis adoptata est dialectus slavonica« (V, str. 30). Uzimajući za primjer Njemačku i Italiju, ističe da se u svakoj od njih govore različiti dijalekti, ali da su se ondje pisci složili u »ortografiji«. Koščak se pita:

»Cur igitur Slavones, Croate, et Dalmate idem non facerent? quorum Dialecti pro facto nec tantum discrepant, quantum Ittalorum inter se, vel Germanorum invicem« (V, str. 30)

Košćaku se čini da naziv »ilirski jezik« nije prikladan. Naime, stanovnici raznih pokrajina, svaki za sebe, nazivaju svoj dijalekt ilirskim (tako: »Ragusini«; »Dalmate«; »Accolae Littoralis« olim Hungarici circa Flumen, et Buccarim«; »Confiniorum militarium Incolae«; »Serviani«; »Carnioli«; »Rasciani«; V, 32),²¹ pa se napokon ne zna što je to ilirski jezik. Prema Koščakovu sudu, on je mati svima navedenim dijalektima, kao što je slavenski jezik mati ilirskome (V, str. 32). Po tome se čini da Koščak shvaća ilirski jezik kao mozaik dijalekata.

Odgovarajući mu, Čevapović iznosi mišljenje da se slavenski jezik dijeli na dva dijalekta: ruski i ilirski. Prvi čine: poljski, češki, moravski, slovački i ostali sjeverni; drugi se (ilirski) dijeli »in Bulgaricam, Bosnensem, Croaticam, Dalmaticam, Carniolicam« (VI, str. 34). Čevapović je nedosljedan, jer na drugome mjestu u istom pismu spominje »Illyrios [seu Dalmatas, seu Croatas, seu Carnos, seu Slavonios, seu Rascios]« (VI, str. 35), tj. ispušta Bugare i Bosance, a dodaje Slavonce i Srbe. Ipak, drži da bi cio kulturni napor (osobito unapređenje književnosti) trebalo izvesti »pro regnis Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, reliquisque Illyricae linguae Populis« (VI, str. 33).

Naprotiv, Čevapovićeve konceptija snažno se odrazila na drugo razdoblje preporoda (1836—1841).²² U versificiranom obliku iznio ju je u drami *Josip, sin Jakoba patriarke* (Budim 1820):

20 U tome pogledu treba korigirati Fanceva, koji tvrdi da se Koščak (pa i Čevapović) zalagao za grafijsko ujednačenje samo u kajkavskoj Hrvatskoj i u Slavoniji (Fancev, *op. cit.*, str. XXXVII). — Zanimljivo je napomenuti da su ilirci također prednost davali ujednačenju grafije; usp. Milan Moguš, »Odnos iliraca prema kontinuitetu hrvatskoga književnog jezika«, VII međunarodni kongres slavista, Warszawa, *Prilozi*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb 1973, str. 99—102.

21 Koščak brka govor i pismo tvrdeći: »sicut et nostri Rasciani suam tam glagolitičam, quam Cyril(l)iacam dialectum passim nominant illyricam« (V, str. 32).

22 Prema periodizaciji u knjizi: *Riznica ilirska 1835—1985*, priredio prof. dr. Miroslav Sicel, Čankarjeva založba — Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb—Ljubljana 1985, str. 7.

7.

Pisat smide Inostranac niki,
Za uskratit Illyricskoj Diki:

8.

Da nash Narod nema Slašt Slovjénja;
Niti ima starog Govorenja.

9.

Nebuđali, Pobratime ucsni!
Užeo si na se Poso mucni;

10.

Jer ako to od Illyrà recsesh,
Sram Neznanja starog neutecsesh.

11.

Dalmatinci, Kranjci, Istrianci,
Cerno-gorci, glasni Servianci;

12.

K'tom Horvati, stari Muro-dravci,
Josh Bosnjaci, Bunjci-podunavci:

13.

Kataresani, Srimci, i Slavonci,
Od svakoga Stanja csestni Momci;

14.

Nisul bili u Starini glasni?
Pismom, Ricsjom, Macsem, Virom jasni?²³

Te su stihove ilirci objavili u svojem u književnom glasilu.²⁴ Čevapovićev pak nazor o »ilirskom« dijalektu slavenskoga jezika izravno se odrazio u naslovu prve gramatike preporodnoga doba: *Osnova slovnice slavjanske narččja ilirskoga uredjenu Věkoslāvom Babukičem*.²⁵ Od iliraca prepravljen Čevapovićev katalog »ilirskih« naroda odražava se i u

23 Josip, sin Jakoba patriarke: u narodnoj igri prikazan: od ucseniká vukovarski. Po Gergi Csevapovichu ..., U Budimu ... 1820, str. 6—7.

24 G. Čevapović, Ilir iz Slavonije, »Poziv i odziv«, *Danica ilirska*, tečaj II, br. 50, Dana 10. Prosinca 1836, str. 197. — Urednici *Danice* dopustili su sebi slobodu da u Čevapovićevu tekstu načine dosta preinaka. Dakako, primijenili su svoj grafijski sustav: Čevapovićeve digrame *cs*, *nj*, *sh* zamijenili su grafijskim rješenjima *č*, *nj*, *š*; Čevapovićev ikavizam zatrla su slovom *ě* (*smide* [7] — *směde*); uveli su karakteristično *-ah* (*Illyrà* [10] — *Ilirah*). Te su preinake (gledajući sa stajališta iliraca) posve opravdane. To se pak ne može reći za bitne intervencije u Čevapovićevu tekstu. Evo kako su pojedini Čevapovićevi distisi bitno izmijenjeni: [11] »Dalmatinci, Kranjci, Istrianci, / Cerno-gorci, glasi Servianci« — »Goričani, Krajnci, Istrianci, / Cernogorci, slavni Serbiansci«; [12] »K tom Horvati, stari Muro-dravci, / Josh Bosnjaci, Bunjci - podunavci« — »I Horvati, Stirci, Murodravci / K tom Bosnjaci i još Podunavci«; [13] »Kataresani, Srimci i Slavonci, / Od svakoga Stanja csestni Momci« — »I Bugari, stari Kotorčani, / Hercegovci, mudri Dubrovčani, / Dalmatinci, Srimci i Slavonci / Od svakoga stanja čestni momci«; [14] »Nisul bili u Starini glasni? / Pismom, Ricsjom, Macsem, Virom jasni« — »Nisu l' bili složni u starini / Jedne majke Ilirije sini? / Nisu l' bili jedan narod glasi, / Pismom, rečjom, mačem, věrom jasni«. Dakako, te preinake pokazuju da su ilirci Čevapovićev tekst zapravo posve prekrójili.

25 *Danica ilirska*, tečaj II, br. 10—15, Dana 15. Ožujka — 9. Travnja 1836, str. 37—56; citat na str. 37.

Babukićevoj gramatici: »Mi Iliri (Serblji, Horvati, Slavonci, Bosanci, Cernogorci, Hercegovci, Dalmatinci, Dubrovčani, Bugari, Istrianci, Štajerci, Krajneci i Korusci) ...«²⁶

5.

Oslanjajući se na slavonsku štokavštinu²⁷ i na praksu pisaca u Slavoniji 18. stoljeća,²⁸ Čevapović nije imao pravog osjećaja za suglasnik *h*, nego je mislio da je njegovo bilježenje u »ilirskom« jeziku samo pravopisna manira te se s tim u vezi pozvao na Kvintilijanove riječi: »Hic enim est usus litterarum, ut custodiant voces et velut depositum reddant legentibus; itaque id exprimere debent quod dicturi sumus« (IV, str. 21—22).

Suglasnik *h* smatrajući tek razlikovnim elementom pisanog jezika (bez ikakve fonološke vrijednosti), mislio je da se taj suglasnik (zapravo: to slovo) može zamijeniti kojim nadslovnim znakom. Tako bi se pisanje *Oviuh Ljudih* nadomjestilo pisanjem *oviū ljudi* (IV, str. 22), a puna bi se razlikovnost ostvarila ovako: nominativ mn. *ovi ljudi* — genitiv mn. *oviū ljudi* — ablativ mn. *oviū ljudi* (IV, str. 23). U prilog svojoj tezi navodi Čevapović fonološku adaptaciju tudica: grčko *ϑεμέλιον* prenosi se kao *Temelj*, a ne kao *Themelj* (IV, str. 23). Dozivajući pak u pomoć njemački jezik, dopušta da se *h* izgovara na početku riječi (*hitan*), ali nipošto na kraju (*kruh, prah, grah, ah* [— *kru, pra, gra, a*]; IV, str. 23); jednako u primjerima: *nepazih, smetah, sluxah, udarih, zatvorih* (IV str. 24). Za svjedoke uzima Katančića i Reljkovića.

Odgovarajući Čevapoviću, Koščak (u točki »3.0«; V, str. 26—27) postavlja zahtjev da se suglasnik *h* piše i izgovara u ovim slučajevima:

a) na kraju riječi, osobito imenica (*kruh, grah* itd.) te da se pridrži u cijeloj deklinaciji (*kruha, kruhu, kruhi, kruhom*);

b) u genitivima mn. kao što je »*oviuh* vel *ovih ljudi*»²⁹ — et non *oviū*, vel *ovi ljudi*»;³⁰

26 Babukić, *n. dj.*, str. 37. — Od iliraca prepravljen Čevapovićev katalog ilirskih naroda odražava se i u Babukićevoj gramatici. U Babukića su ispušteni ovi Čevapovićeви: *Muro-dravci, Bunjci-podunavci, Katarasani, Srinci*; dodani su ovi (kojih Čevapović nema): *Hercegovci, Dubrovčani, Bugari, Štajerci, Korusci*.

27 Stjepan Ivšić, »Današnji posavski govor«, *Rad JAZU*, knj. 196, Zagreb 1913, str. 124—254; knj. 197, Zagreb 1913, str. 9—138.

28 Dr. T. Maretić, »Jezik slavonskih pisaca«, *Rad JAZU*, knj. 180, Zagreb 1910, str. 146—233 (usp. str. 152); *Djela Matije Antuna Reljkovića*, priredio za štampu i uvod napisao T. Matić, SPH XXIII, JAZU, Zagreb 1916, str. XXXV—XXXVI; *Pjesme Antuna Kanižlića, Antuna Ivanošića i Matije Petra Katančića*, priredio za štampu i uvod napisao T. Matić, SPH XXVI, JAZU, Zagreb 1940, str. XCH—XCIV.

29 Načelno se i dosljedno zalažući da se napisano *h* izgovara, Koščak bilježi gen. mn. *ljudih*. Od Čevapovića upozoren na knjige hrvatske pisane baštine, on je konzultirao također Reljkovića i Lanosovića, pa je započeo onu interpretaciju pisanoga jezika slavonskih književnika koja će — preko Babukićeve gramatike iz godine 1836. — dovesti do toga da se za genitiv množine imenica propiše nastavci *-ah, -ih*, po čemu su ilirci bili podrugljivo prozvani »ahavcima«.

30 Koščak upozorava da su gramatičari Reljković i Lanosović pogrešno identificirali ablativ s prijedlogom *od*, a to je zapravo genitiv. Dobro je što Lanosović ablativom smatra onaj s prijedlogom *u*. S tim u vezi upozorava da *u* može stajati i s genitivom, pa valja lučiti: dobro (»U mestra ima lipih knjigah« | »u Bunaru ima dosta vode«) od lošega (»U mestru ima lipih knjigah« | »u bunara ima dosta vode«). — Veza »lipih knjigah« izvanredan je primjer za Koščakovu novu orijentaciju: ikavizmom (*lipih*) i gramatičkim morfemom za genitiv množine imenica *-ah* (*knjigah*) odmakao se od kajkavskoga književnog jezika (u kojem je bilo: *lepeh knjig*). Ali grafijskom pojedinošću *ny = fi* (*knjigah*) odrazio je onu pojedinost (pomoćni grafem *y*) kojom je mislio — kao što će se vidjeti — da bi se morao redigirati slavonski grafijski sustav kako bi postao općeprihvatljivim.

c) u prvom licu jednine imperfekta (valja dodati: ili, aorista) *nektih, nepazih, smetah, sluxah* itd., koje ne valja brkati s 2. i 3. licem *jd.*;

d) na početku riječi i sloga (*haljina, hodim, hasna, kuhacs*,³¹ *hrana* itd.), ali ga nije dobro pisati gdje mu po etimologiji nema mjesta; zato su od Reljkovićevih primjera *hodicha, hodilo* (= *odicha, odilo*) bolji Lanosovićevi: *odijenye, oditi*;

e) u toj stavku Koščak izlazi iz razmatranja o suglasniku *h* te piše: »Alioquin *ch, cs, et sh* secundum stabilitam orthographicam regulam observandum esse intelligitur; sed *cx* superfluum videtur«;

f) vraćajući se predmetu, Koščak misli da je u nekim drugim riječima, izvedenim, korjenitim ili iz drugih jezika preuzetim, izlišno pisati suglasnik *h*; zato je bolje *temely* nego *themely*.

Nastavljajući raspravu, Čevapović priznaje da ima opravdanja za suglasnik *h* na kraju jeđnosložnih riječi i u primjerima kao što su *hraniti, hititi* (IV, str. 33). Ali u genitivima poput *ovih Ljudih* te u imperfektima (aoristima) *stanovah, nektih, nepazih* itd., misli Čevapović, *h* se ne izgovara, pa »mihi videtur parilis esse serbicae litterae **h**, jer, quae, fatentibus Serblorum Eruditis, in pronunciatione nullum sonum necessarium habet« (IV, str. 35): Tako je unatoč činjenici da se suglasnik *h* u kajkavaca (»Croatarum«) čuje u narodnom govoru.

Ilirci su pošli za Koščakom. Čevapovića (rođenog u Bertelovcima kraj Požege) ne slijedi njegov zemljak Babukić (Požežanin), već svojom gramatikom 1836. u fonološki sustav »ilirskoga« književnog jezika uključuje suglasnik *h*, koji treba bilježiti i izgovarati gdje mu je god po etimologiji mjesto (pa čak i više od toga: u genitivnim nastavcima *-ah, -ih*).³²

6.

Jezična i grafijska neujednačenost kajkavske Hrvatske i Slavonije bile su velikim preprekama za njihovo živo međusobno komuniciranje. Kad je riječ o pismu, teškoće ne možemo shvatiti ne uđemo li u grafijske pojedinosti.

Da bih to pokazao, poslužit ću se primjerom književnika Antuna Kanižlića, Požežanina.

U drugoj polovici 18. i na početku 19. stoljeća ime se njegovu rodnom gradu neujednačeno pisalo: u Slavoniji *Poxega*, u kajkavskoj Hrvatskoj *Possfega*. Svaka je sredina mogla zapis one druge čitati u skladu sa svojim glasovnim vrijednostima grafema. Slavonsko *Poxega* moglo se u kajkavaca (zbog sporadičnoga *x = kš*: *jaxi, vxi*) realizirati **Pokšega*; naprotiv, bilo bi moguće da se kajkavsko *Possfega* u Slavonaca (zbog *š, šf = s*) shvati kao **Posega*. Na sličan je način dvojaku realizaciju imao svaki od grafijskih likova u kojima se pojavljivalo ime gradu u kajkavskoj Hrvatskoj: *Varaxdin* *Varafdin*.

Naprotiv, razlike među književnojezičnim tipovima nisu se isticale, ako su i bile znatne.

U jednoj od svojih ranih knjižica (u molitveniku *Primogući i srdce nadvladajući uzroci*, Zagreb 1760) Kanižlić je objavio predgovor, koji u svojem najvažnijem dijelu sadrži zapravo filološku raspravu o jezičnim i grafijskim pitanjima. Kao i ostali naši stari pisci, Kanižlić također bogatstvo i izra-

³¹ Citirajući Slavonce, Koščak tu ne provodi grafiju *ly*, nego *lj* (*haljina*), ali i *s* (= *s*), *cs* (= *č*) mjesto kajkavskoga *sz, ch*.

³² Babukić, *n. dj.*, str. 44, 46–48.

žajnu sposobnost jezika vidi u leksičkom obilju. Znajući da će u njegovoj knjižici pojedine riječi neki osjetiti kao nove i izmišljene, on tvrdi da nisu takve (iako se nisu udomaćile kod svih), već da »nahode bo se u različitim knjigah ilirskih«. ³³ Što su neki drugi narodi (misli pritom ponajprije na Čeh) razvili svoj leksik, imajući za isti pojam po tri i po četiri sinonima, to je — misli Kanižlić — stoga jer »užívaju blago naše«, ³⁴ tj. naš leksik. Pa tvrdi: »Ilirički iliti slovinski jezik jest bogata i vele plodna mati toliko jezika, kojima druga krajevstva govore.« ³⁵ Ako se drugi narodi služe našim blagom, Kanižlić se pita zašto se ne bismo i mi.

Poput Reljkovića zalažući se za čišćenje pisanog jezika od turcizama, Kanižlić se odriče težnje da pridonese uređenju latinice, ali izrijeком kaže:

»Drugo. Slidio sam oni od uredna pisaña način, koji se nahodi u Abecevići, po Požegi i selih požeških razdielenoj. Ne ću se ja ovde inaditi, ovim li se ili onim načinom rič koja piše, budući da nisu još utemeljene od skladnospisja iliti slovosložja iliričkoga naredbe. Ja ovi način slideći imam moj uzrok, a drugomu ne prigovaram.« ³⁶

Teškoću što ne postoje »od skladnospisja iliti slovosložja iliričkoga naredbe« osjetio je Kanižlić u pojedinim životnim situacijama. Dokument o njegovu krštenju bilježi da mu je otac bio »Franciscus Canixanacz«. ³⁷ Obiteljsko prezime izvodi se od imena posavskome selu (*Kaniža*), ³⁸ iz kojeg mu roditelji dođoše u Požegu: na turski pridjev (*Kanižli* = iz Kaniže) dodaje se hrvatski sufiks *-ić* (*Kanižlić*).

Kada se pak mladi čovjek god. 1714. nađe u Zagrebu (nastavivši školovanje i stupivši u isusovački red), slavonski grafijski lik njegova prezimena (*Kanixlich*) okreće se u kajkavski (*Kanislich*), pa je tako taj pisac uveden u sve spise svojega reda, a tim likom prezimena potpisuje se i na nizu svojih knjiga. Još i posmrtno mu objavljena *Sveta Rožalija* (Beč 1780) na naslovnoj strani nosi zapis »PO ANTUNU KANISLICHU POXEXANINU«. Navikli na svoje grafijske uzuse (ž = x [npr. »POXEXANINU«], s = s [npr. »SVETA«]), njegovi ga sugrađani smatraju svojim (tj. Požežaninom), ali mu prezime mogu pročitati jedino »Kanislić«. ³⁹

Neprilika, što ju je Kanižlić osjetio na vlastitu prezimenu još se povećala kada je, afirmiravši se kao čovjek od pera, zavolio knjige potekle s juga: iz Dubrovnika. Zna se da je osobito pažljivo čitao Đurđevićeve *Uzdahe*

33 Tomo Matić, »Život i rad Antuna Kanižlića«, u knjizi: SPH XXVI, n. dj., str. XIII—XLI; navod na str. XXV; spac. J. V. — Sam je Kanižlić marljivo čitao Ignjata Đurđevića i Ardelija Della Bellu; pripremajući svoju gramatiku, M. A. Reljković pregledao je rječnike »horvatske« (tj. kajkavske) i »dalmatinske«, pominjući Fausta Vrančića.

34 Matić, SPH XXVI, *ibidem*.

35 Matić, SPH XXVI, *ibidem*. — I. Koščak veli: »Meo iudicio illyrica lingua omnium istarum Mater dicenda est ...« (V, str. 32), tj. mati južnoslavenskih dijalekata.

36 Matić, SPH XXVI, *ibidem*.

37 Matić, SPH XXVI, n. dj., str. XIII. — Na samom kraju 17. stoljeća (kada latinica u Slavoniji još nije dobila konačan oblik, koji će steći od sredine idućega stoljeća; usp. Vince, n. dj., str. 78—81) u Požegi je, dakle, načinjen zapis *Canixanacz*, koji pokazuje dvojake utjecaje: južne (x = ž) i sjeverne (cz = c).

38 Franjo Fancev, »Kanislich = Kanižlić«, *Ljetopis JAZU*, sv. 37, Zagreb 1923, str. 102—104.

39 Jednake su peripetije mogli doživljavati i kajkavci došavši u Slavoniju. Kada je npr. autor Matijaša Grabancijaša dijaka boravio u Ruševu kod Požege (Krešimir Georgijević, *Hrvatska književnost od XVI do XVIII stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*, MH, Zagreb 1969, str. 283), njegovo ime i prezime (npr. »PO TITUSSU BREZOVATSKY«, *Djela Tituša Brezovačkoga*, priredio Milan Ratković, SPH 29, JAZU, Zagreb 1951, tabla VI iza str. 48) Slavonci su svakako čitali »Titus Brezovački«, a ne kao što treba: »Tituš Brezovački«.

Mandalijene pokornice i zagledao u Della Bellin *Dizionario italiano, latino, illirico*. U njima pak nije zatjecao slovna rješenja ni slavonska, ni kajkavska, nego nešto treće i četvrto (naime, Đurđevićeva i Della Bellina latinica međusobno se znatno razlikuju). U svojim dubrovačkih uzora nalazio je Kanižlić pojedine grafije što ih nije znao korektno ozvučiti. Budući da se suglasnik č bilježi znakom »c — u 31 pisca (1495—1826., među kojima nema Kajkavaca ni Slavonaca),⁴⁰ Đurđevićev i Della Bellin zapis *fenice* nije Kanižlić pročitao kao što treba (*feniče*), nego kako piše, pa je stvorio rimu:

Kão' ptica *fenice*, kada stárost stigne,
i pérjato lice k ótcu sáncu dignè...⁴¹

Kanižlićev životni put i književne veze naveli su toga pisca da postane svjestan o mozaičnom stanju latiničkoga pisma u trokutu Slavonija — kajkavsko područje — Dubrovnik, pa je on i morao kao nevolju osjetiti da »nisu još utemeljene od skladnopolisja iliti slovosložja iliričkoga naredbe, tj. ujednačen latinički grafijski sustav koji bi vrijedio u svim našim pokrajinama.

Na samome kraju 18. stoljeća, poslije Kanižlićeve smrti, slavonski je tip latinice doživio važnu afirmaciju. Povezana je ona s pripremama za izdavanje Stullijeva rječnika, a peripetije u vezi s time dovoljno su opisane u postojećoj literaturi.⁴² Jednostavno rečeno: u potrazi za izdavačem Stulli je morao odustati od prvobitne namjere da rječnik objavi dubrovačkim latiničkim sustavom te je napokon pristao na slavonski.

7.

Prvi se put obrativši Čevapoviću, nije Košćak ni pomislio na to da bi se mogla činiti kakva jezično-grafijska ujednačenja među kajkavskom Hrvatskom i Slavonijom; naprotiv, on Čevapoviću nalaže da naručeni prijevod školske knjige mora biti »in slavonicum idioma« (I, str. 16) te da valja prihvatiti »orthographiam quae pro scholis slavonicis praescripta est« (I, str. 17).

Rasprava o slovima započela je Čevapovićevom napomenom o teškoćama što ih, prevodeći, ima s pojedinim njemačkim riječima kojima valja pronaći »ilirske« adevkate. Za primjer uzima: »Eine Bauernfrau est vox in germanico communis rus incolenti, in Illyrico autem: Jedna texacska xena, praeter sensum restringitur ad aratoris ly mulierem: cum tamen mulierem rus incolentem nos vocitamus Seljanka« (IV, str. 21).

Nadalje Čevapović predlaže:

»Item unum adhuc, quod exili eo sensu ex orthographia Dialecti Illyricianae eliminatum urgerem est illud y,⁴³ ex breviter expeditis sequentibus argumentis: a) Illyri cum j consona id in pronunciatione exprimunt, quod cum y, etiamsi derivata cum g. 1. n. spectentur...« (IV, str. 24).

40 Dr. T. Maretić, *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, Djela JAZU, knj. IX, Zagreb 1889, str. 349.

41 Kanižlić, n. dj. (SPH XXVI), str. 80, st. 1399—1400.

42 Jelenić, n. dj., str. 11—12; Matić, *Prosvjetni ...*, n. dj., str. 136; Milan Moguš i Josip Vončina, »Latinica u Hrvata«, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, sv. 11, Zagreb 1969, str. 61—81 (v. str. 75); Vince, n. dj., str. 82—83.

43 Zanimljivo je da i Ljudevit Gaj godine 1830. prijedlog za korjenitu reformu latinice (u *Kratkoj osnovi*) započinje ističući da nama nije potrebno slovo y; usp.: *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja*, poleg mudrolubnih, narodnih i prigospodarnih temelov i zrokov. Od L. o. G. Vu Budimu, iz tiskarnice Kraljevskoga Vseučilišća, 1830. Cymelia croatica, izdanja Međunarodnog slavističkog centra SR Hrvatske, Biblioteka pretisaka, sv. 1, Zagreb 1983, str. 8.

Odgovarajući Čevapoviću, Koščak piše:

»2.⁰ Ut voces slavonicae ad naturam dialecti illyricae potius, quam germanicae reducantur, et adcommodentur, recte statuit, ubicumque sensus vocis, vel constructionis germanicae admittit. Hinc fundate in versionem normalis libelli alphabetici animadvertit, ubi eine bauernfrau, jedna texacska xena legitur; melioremque substituit versionem per seljanka; quamquam haec slavonica vox generalior esset, quam illa germanica; nam bauernfrau stricte significat Heram rusticae familiae, seljanka vero quamlibet e pago mulierem. Fortē rectius diceretur: Gazdarcz selska, vel muxacska: quo non obstante haud displicet mihi seljanka. In eodem libello alphabetico complura corrigenda occurrunt« (V, str. 26)

Od nedoumice o što točnijem prevođenju njemačkih izraza »ilirskima« Koščak se odjednom odvraća te punu pažnju posvećuje pitanju o najopravdanijem načinu pisanja ovih posljednjih. Decidirano kaže:

»4.⁰ Mea opinione in orthographiam slavonicam introducendum esset y, penes litteras d, g, l, n, ad exprimendum illum mollem tonum Slavonitis aequae ac Croatis, et ipsis Dalmatis communem, Latinis vero, et germanis prorsus alienum, et ideo scribendum foret: rodjen pro rodjen; Gyubre pro gjubre; lyubim pro ljubim; njevov pro njegov« (V, str. 28).

Košćak dalje (V, str. 28) ističe da slovo y ne upotrebljavaju samo Hrvati i Mađari nego također Nijemci, Francuzi i Englezi, i to u svojim vlastitim riječima, iako im je slovo y strano. S tih je razloga i »slavonica orthographia« prihvatila slovo x, iako je ono također strano. Zašto se, dakle, u toj ortografiji stranim smatra samo jedno latinsko slovo, a ne i sva ostala što su ih Slavonci poprimili? Koščak smatra da je potrebno razlikovati nesliveno *dj* (u primjerima: *odjashim* < *od* + *jashim*; *odjedem* < *od* + *jedem*) i sliveni glas koji se javlja u riječi *rodjen* (bolje nego: *rodjen*). Nadodaje da od veza *pisan ja* (scriptus ego), *vesel ja* (laetus ego), *znan ja* (notus ego) valja razlikovati oblike *pisanja* (scriptiones), *znanja* (scientiae), *veselja* (letitiae). Da bi se te riječi mogle dobro pročitati, valja u njih (mjesto *j*) uvesti *ÿ*:

»Tandem ÿ pro j penes d, g, l, n, scribendo obtinemus id, ut, dum in unum tonum liquescunt, ad hanc liquescentiam per y, citius, et facilius in legendo reflectamus, cum y, in aliis casibus nullibi adhibeatur, neque in vocibus unquam proprio aliquo tono pronuncietur; cujus contrarium apud j, obtinet« (V, str. 28)

Pitajući se kako treba pisati *okotjen*, *uputjen*, *pregya*, *jecsek*, *ocsak*, *Mac-sar*, *bitje*, Koščak odmah odgovara: *okotchen*, *uputchen*, *predya*, *jedyek*, *ogyak*, *Magyar*, *bitche* (V, str. 29), a to nije u suprotnosti s pravilima Reljkovićevim i Lanosovićevim. To brani ovim razlozima:

1. *okotchen*, *uputchen* stoga jer postaje od *okotiti*, *uputiti*, a u navedenim participima jasno se razaznaje slog *chen*;

2. *predya* i *jedyek*⁴⁴ jer se izvode od *predem* i *jedem*;

3. *ogyak* i *Magyar* jer u svojem korijenu imaju isti glas kao što ga ima *dÿ*.⁴⁵

⁴⁴ Koščak potpuno zanemaruje da je riječ *jedžek* turcizam; usp. Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo 1965, str. 367.

⁴⁵ Nije potpuno jasno zašto onda Koščak ne predlaže pisanje: *odyak*, *Mad-yar*.

Pita se Koščak: Zašto se treba bojati skupine *dy* u *rodyen* ako se nje ne bojimo u *ogyak* ili u *Magyar*? Naprotiv:

»Unde suppono *cx*⁴⁶ in slavonico prorsus superfluum esse« (V, str. 29)⁴⁷

Preporučujući da se općenito prihvati bilježenje veznika slovom *y* («ja y ti»), Koščak »et cuperem, ut Slavonitas imitarentur Croatae in compluribus« (V, str. 29).

Naprotiv, »Croatae« (tj. kajkavci) morali bi u pogledu »c, s et x, slavonicam orthographiam adoptare«, pa pisati *selo* (a ne: *szelo*); *stup*, *skup*, *spim* (ne: *ztup*, *zkup*, *zpim*); za fonem *š* preuzimajući digram *sh*, morali bi ga dosljedno primjenjivati: ne samo u primjerima kao što je *shala*, nego i u ovima: *shkanyecz*,⁴⁸ *shpan*, *shtakor* (a ne: *skanyecz*, *span*, *stakor*). Bolje bi bilo pisati *c* nego *cz*: *cel*, *cvet* (a ne: *czel*, *czvet*).

Napokon dodaje:

»Pari modalitate reprobanda est dalmatica orthographia, quae italicam in plurimis sapit, et ideo mihi videtur absurdior quam ipsa Croatica. Cur istae tres dialecti, linguae slavicae seu Illyricae in vocalibus aequae ac pronuntiatione sibi adeo affines, et uniformes eandem orthographiam non adoptarent, cum idem alphabetum jam adoptaverint?« (V, str. 29—30)

Dalmatinska grafija (»orthographia«) čini se Koščaku, dakako, još besmislenijom nego što je hrvatska (tj. kajkavska); to pak znači kako najboljom smatra slavonsku. Razlike među dijalektima Hrvatske, Slavonije i Dalmacije male su, pa bi trebalo da se te pokrajine ujedine u zajedničkome sustavu latinice, kad su to pismo ionako prihvatile sve tri.

U Koščakovoj viziji zajedničke latinice zapravo je kajkavski grafijski sustav redigiran uz pomoć dobrih slavonskih rješenja. Zajednička bi abeceda ovako obilježivala glasove oko pisanja kojih su postojale razlike:

Fonem	<i>c</i>	<i>č/c̣</i>	<i>ǵ</i>	<i>d̥</i>	<i>i</i>	<i>j</i>	<i>l̥</i>	<i>n̥</i>	<i>s</i>	<i>š</i>	<i>ž</i>
Grafija	c	ch ⁴⁹	— ⁵⁰	dy, gy	i (y)	j	ly	ny	s	sh	x

8

U svomemu posljednjem, opširnom dopisu (VI, od 30. travnja 1817) Čevapović se ograničava na nekoliko pitanja. Kaže da mu je stalo do toga »quo unitis Eruditorum Nostratum viribus, aliarum nationum exemplo, constans,

46 Tj. *dž* (*ǵ*); nap. J. V.

47 Koščakova rješenja s pomoćnim grafemom *y* pripadala su stoljećima dugoj kajkavskoj tradiciji (pod mađarskim utjecajem). S obzirom na njih ništa se bitno nije promijenilo ni u *Danici* 1835: kao pomoćni grafem za tvorbu digrama (za slova: *d*, *g*, *l*, *n*) Gaj je uveo posebno markirano *ŷ* (u članku »Pravopisz«, *Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*, techaj I, br. 10—12, Dana 14. Szushcza — 28. Szushcza 1835, str. 38—40, 41—43, 46—48; v. str. 47), a to je tek formalna zamjena za *y*. — Koščakovu shvaćanju odgovara i to što ilirci ne prepoznaju fonema *ǵ* (= *dž*), pa ga ne uvodi Gaj ni 1830. u *Kratkoj osnovi* (n. dj., str. 14, 16), ni 1835. u članku *Pravopisz* (n. dj., str. 47), a ni Babukić 1836. u gramatici (n. dj., str. 38). Ipak, već 1835. u praksu je ušao digram *dž*, i to u malenom rječniku *Sbirka nekih reči, koje su ili u gornjoj ili u dolnjoj Ilirii pomanje poznane*; primjeri u popisu turcizama: *Džigerica, Pendžer, Sindžir, Uzendžia* (str. 22).

48 Već u idućem pasusu Koščak se protivi i digramu *cz*.

49 Koščak ne spominje napose suglasnik *č*, pa vjerojatno za nj predviđa isto rješenje kao za *ć*: digram *ch* (na kajkavski način).

50 Usp. bilj. 47.

et accurata pro regnis Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, reliquisque Illyricae linguae Populis, Litteratura Normalis excuderetur, nec non Publica auctoritate restabiliretur» (VI, str. 33). Napose želi dokazati kako je slovo *h* izlišno jer se u mnogim govorima ne čuje, pa se Čevapoviću čini: »Certe, pro hoc casu saepedata littera *h*. mihi videtur parilis esse serbicae litterae **ѣ**. jer. quae. fatentibus Serblorum Eruditis, in pronuntiatione nullum sonum necessarium habet» (VI, str. 35). Tvrdi da većina kao pomoćni grafem u digramima ne piše *y*, nego *j* (VI, str. 46). Zalaže se za čuvanje grafijskih skupina *tj* | | *tch*, kako bi se razlikovalo *Pitje* 'potus' i *on pitche* 'ille bibet' (VI, str. 47). Također brani grafijska rješenja: *x* (= *ž*), *cx* (= *ġ*), *cs* (= *č*). Ističe da geminirana slova imaju razlikovnu funkciju, ali da bi se mogla zamijeniti odnosom: vokal bez akcenatskoga znaka i s njim (*pitam* 'nutrio' : *pìtam* 'interogo'; VI, str. 51). Napokon predlaže da se grafijski sustav za koji se sam zalaže ne zove *slavonski*, nego *ilirički* (*Illyrica orthographia*; VI, str. 52—53). Svoj dopis završava veoma učtivo.

9.

Trećim Čevapovićevim pismom od 30. travnja 1817. bez ikakvih se vidljivih rezultata dovršava njegova rasprava s Tomom Koščakom o slovima. Nije naodmet istaći da su, vodeći je na latinskom jeziku, izbjegli teškoće koje bi se odmah javile da se svaki od te dvojice služio u korespondenciji po jednim tipom književnog jezika i po jednim grafijskim sustavom: Koščak kajkavskim, a Čevapović slavonskoštokavskim. Valja istaći da su se dva ugledna čovjeka (unatoč za školstvo službeno propisanoj dvojnosti latiničke grafije) ozbiljno bavila mišlju o njezinu ujednačivanju ponajprije za kajkavski dio Hrvatske i za Slavoniju, a onda i za cio južnoslavenski prostor.

Vrijeme je to općenitih nastojanja da se u pisanju na tome prostoru postignu značajna ujednačenja. Za ćirilicu su to učinili Sava Mrkalj i Vuk Stefanović Karadžić, oslanjajući se ne samo na zamisli Dositeja Obradovića nego i na neka konkretna grafijska rješenja što su ih oko sredine 18. st. za ćirilicu predložili Andrija Jambrešić i Matija Antun Reljković.⁵¹

U Slovenaca je poznati »abecedni boj« počeo u trećem deceniju 19. stoljeća, kada su (nastojeći potisnuti »bohoričicu«, koja se upotrebljavala od kraja 16. st.) bila predložena dva latinička grafijska sustava: god. 1824. »dajničica« (prema knjizi P. Dajnka *Lehrbuch der windischen Sprache*) i god. 1825. »metelčica« (prema knjizi F. S. Metelka *Lehrgebäude der slovenischen Sprache*). Možda i stoga što prvaci slovenskoga preporoda nisu grafijskim pitanjima posvetili osobite pažnje (već su se kolebali među tri nedovoljno funkcionalna rješenja: tradicionalnim Bohoričevim i novim Dajnkovim, odnosno Metelkovim), Slovenci su se napokon odlučili za »gajicu«, »sprejeli pa so jo pod konec prve polovice 19. stoletja«.⁵²

Košćakova i Čevapovićeva rasprava o slovima (1816—1817) pada u ono razdoblje u kojem je (počevši od 1809) Josip Završnik maštao o tome kako bi se (uglavnom prema poljskom uzoru) uz pomoć diakritikâ uveo ujednačen grafijski sustav za sve hrvatske pokrajine.⁵³ Malo nakon rasprave Koščak — Čevapović, kajkavac Antun Mihanović (koji će se kasnije pridružiti

⁵¹ Josip Vončina, »Kačić i Reljković na razmeđu epoha«, u knjizi: Kačić — Reljković, *n. dj.*, str. 7—107; v. str. 91—95.

⁵² Jože Toporišič, *Slovenski knjižni jezik*, 2, Založba Obzorja, Maribor 1966, str. 61.

⁵³ Waclaw Twardzik, »Malo poznati preteča Ljudevita Gaja«, *Croatica*, prinosi proučavanju hrvatske književnosti, god. XVI, sv. 22/23, Zagreb 1985, str. 7—22.

preporoditeljima) u oglasu za planirano i neostvareno izdanje Gundulićeva *Osmana* (1818) odustat će od kajkavske grafije i prikloniti se »ilirskoj« (za-
pravo: slavonskoj).⁵⁴

Završnikov primjer pokazuje da su u doba rasprave Koščak — Čevapović razmišljanja o konačnom rješenju latinice bila vrlo aktualna. Mihanovićev pak primjer svjedoči da je tada u kajkavskoj sredini bilo ljudi od pera spremnih da — za volju prevladavanja višestoljetnoga grafijskog šarenila — prihvate slavonski način pisanja.

Historiograf najbolje čini ako događaje u prošlosti iznosi objektivno, onako kao što su se zbili. Ipak, valja požaliti što se mogući dogovor između Koščaka i Čevapovića razbio o sitnicama. Da su ta dvojica prihvatila ma koje od kompromisnih rješenja (tj. da su, drugim riječima, u praksi [potanje: u školskim knjigama!] provela ma kakav zajednički slovni red), ne bi se dvojnost (i čak: šarenilo) u hrvatskoj latinici nastavila u kritičnih petnaestak godina prije punog nastupa iliraca (1820—1835). Evo kako tih godina (s obzirom na grafijsko obilježavanje kritičnih fonema) postupaju pisci u Slavoniji na jednoj strani i pisci kajkavci na drugoj (a za primjer mogu se dodati i Dubrovčani na trećoj):⁵⁵

Fonem		c	č	ć	ġ	đ	i	j	l	ñ	s	š	ž
G r a f i j a	Slavonci (Čevapović, Pavić, Horvat, Jaić)	[c]	cs	ch	cx ⁵⁷	gj	[i]	j	lj	nj	[s]	sh	x
		cz ⁵⁶		tj		dj		ϕ				s	
	Kajkavci (Mikloušić, Vračan, Lovrenčić, Kristijanović)	cz		ch		dy	i	j	ly	ny	sz	sh	s
				tch		gy	v ⁵⁸	ϕ			z	s	
G r a f i j a	Dubrovnik (Marković)	z	cj	chj	gj	ghj	i	j	glj	gn	[s]	scj	ſcj
			c	ch	g	gh	j	ϕ	gl			sc	ſc
				tj		dj	ji						
				tchj									
G r a f i j a				tch									

Izuzevši dvije od navedenih knjiga (Kristijanovićevu iz god. 1830, Jaićevu iz god. 1833), sve ostale (izdane 1820—1826) vremenski prethode Gajevoj *Kratkoj osnovi hrvatsko-slavenskoga pravopisanja* (Budim 1830), a sve zajedno predstavljaju grafijski mozaik kajkavsko-slavonsko-dubrovački.

Pa dopustimo sebi malo mašte!

Da je dogovor Koščak — Čevapović uspio, vjerojatno bi već 1818. mogla izaći školska knjiga — prijevod njemačke: *Zweiter Theil des Lesebuches zum gebrauch der nationalschulen*. Ako je Koščak doista nastojao »oko ujedinjenja hrvatskokajkavske i slavonskoštokavske pismenosti u jednom jeziku i u jednom pravopisu«⁵⁹ (i ako su postojale mogućnosti: slavonskoštokavski ikavski [ili pak: dubrovački jekavski] tip književnog jezika i grafijski sustav

⁵⁴ Josip Vončina, »Rani tekstovi Antuna Mihanovića«, *Croatica*, god. XVIII, sv. 26/27/28, Zagreb 1987, str. 261—270.

⁵⁵ Prema podacima u Maretića, *Istorija ...*, n. dj., str. 319—347.

⁵⁶ Ima samo Horvat.

⁵⁷ Nema u Čevapovića.

⁵⁸ Samo kao veznik.

⁵⁹ Fancev, n. dj., str. XXXVII.

s glavnim rješenjima: $c = c$, $\check{c} = cs$, $\acute{c} = \check{ch}$ || tj, $\acute{g} = cx$, $\acute{d} = g$ || dj, $\acute{l} = lj$, $\check{n} = nj$, $\check{s} = sh$, $\check{z} = x$), onda se moglo dogoditi da Ljudevit Gaj npr. god. 1818, u svojoj devetoj životnoj godini, već za svojega početnog školovanja u Krapini (»Pučkoškolsko znanje stekao je u rodnoj kući«⁶⁰) ili najkasnije za svojih gimnazijskih dana (Krapina — Varaždin — Karlovac)⁶¹ bude jezično i pravopisno formiran upravo onako kao što je baš godine 1818. (u proglasu za *Osmana*) odrazio Mihanović.

Kad se dogovor Košćak — Čevapović nije ostvario, Gaj se god. 1830. našao pred rečenim grafijskim šarenilom kajkavsko-slavonsko-dubrovačkim. Pa je onda, privremeno poražen, morao krenuti otpočetak. U članku *Pravopisz* 1835. on predlaže jednoslove $\check{c}$, $\check{z}$, $\check{s}$, $\acute{c}$, i digrame $\acute{d}\acute{j}$, $\acute{g}\acute{j}$, $\acute{l}\acute{j}$, $\acute{n}\acute{j}$, tj. grafijski sustav koji nakon stanovitih modifikacija (napuštanje pomoćnoga slova $\acute{j}$ i skupine $\acute{g}\acute{j}$; uvođenje slova $\acute{d}$ i digrama $\acute{d}\acute{z}$) vrijedi i danas.

Poučne su Jagićeve riječi:

»Da su naši djedovi u jednom od prijašnjih stoljeća imali isti smisao za književno jedinstvo, što su ga ljudima četrdesetih godina⁶² konačno ulile ideje našega vremena, pisali bismo mjesto $\check{c}$ možda cs ili ch ili cz ,⁶³ a bilo bi preuzetno tvrditi, da književnost s takvom grafikom ne bi bila mogla isto tako napredovati kao što je napredovala sa $\check{c}$.«⁶⁴

Da su rečeni smisao godine 1816—1817. (u osvit preporoda) pokazali Košćak i Čevapović, doista bi se bile u potpunosti ostvarile mudre riječi znamenitoga slavista Vatroslava Jagića.

S A Ž E T A K

Kao što je poznato, hrvatsku latinicu konačno je reformirao Ljudevit Gaj, i to u dvije etape. Njegova knjižica *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja* (Budim 1830) polazila je od fonološkoga stanja u kajkavskome književnom jeziku te je za sve latinskom jeziku nepoznate fone me ponudila grafijska rješenja uz pomoć dijakritika: $\check{c}$ $\acute{d}$ $\check{g}$ $\acute{l}$ $\check{n}$ $\check{s}$ $\check{z}$. Budući da taj prijedlog nije bio prihvaćen, Gaj je pet godina kasnije (u članku »Pravopisz«, *Danica* 1835) svoj prijedlog znatno modificirao uvodeći: grafeme $\check{c}$ $\check{z}$ $\check{s}$ (prema češkom uzoru); grafem $\acute{c}$ (preuzet iz poljske latinice sa svrhom da se obilježi štokavski fonem); digrame $\acute{d}\acute{j}$, $\acute{g}\acute{j}$, $\acute{l}\acute{j}$, $\acute{n}\acute{j}$ (na temelju pisane prakse u Slavoniji od početka 18. st. do Gajeva vremena; posebna markacija [$\acute{j}$] unesena je da se tome grafemu obilježi pomoćna uloga u digramima). Nakon nekih modifikacija u toku 19. stoljeća (napuštanje razlikovano-ga znaka na slovu $\acute{j}$; uvođenje slova $\acute{d}$ i digrama $\acute{d}\acute{z}$) konačno je oblikovan grafijski sustav koji primjenjuju Južni Slaveni ako se služe latinicom.

60 Antun Barac, *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije*, knj. I, Književnost ilirizma, JAZU, Zagreb 1954, str. 164.

61 Barac, *ibidem*.

62 Devetnaestoga stoljeća; nap. J. V.

63 Tj. slavonski (cs), kajkavski (ch) ili čak poljski (cz); nap. J. V.

64 Vatroslav Jagić, »Istorija hrvatskoga pravopisa latinskim slovima. Napisao dr. T. Maretić. U Zagrebu 1889. (Archiv XII. 1890)«, u knjizi: Vatroslav Jagić, *Izabrani kraći spisi*, uredio i članke sa stranih jezika preveo Mihovil Kombol, MH, Zagreb 1948, str. 485—491; citat na str. 487.

Zbog općeprihvaćene reforme u sjeni ostaju pokušaji koji su joj prethodili. Tako je s Gajevim značajnim prethodnikom Vitezovićem, ali i s manje poznatima (npr. Završnikom). Danas je gotovo zaboravljeno da se (decenij i pol ili dva prije Gajevih nastupa) god. 1816—1817, vodila o slovima rasprava između Tome Koščaka i Grgura Čevapovića. Koščak (koji je bio nadzornik školstva za tadašnju Hrvatsku i Slavoniju) došao je na ideju da se (unatoč službenoj, u školstvu provedenoj dvojnosti latiničkoga pisma u tim dvjema od triju sastavnica trojednice) pokuša stvoriti zajednički grafijski sustav, koji bi pripremio put prihvatanju jedinstvenoga književnojezičnog tipa. Čevapović je Koščaku bio blagin, ali odlučnim oponentom s obzirom na konkretna rješenja. Zalažući se za prihvatanje u Slavoniji uobičajenih slovnih kombinacija (npr.: da pri stvaranju digrama ne sudjeluje kajkavsko, od Mađara preuzeto *y*, nego slavonsko *j*) i fonoloških osobina (npr.: da se uvede digram *cx* za *g*; da se ne učvrsti pisanje suglasnika *h*), Čevapović je uvelike pridonio da Koščakov prijedlog ne donese plodova. Grafijska se reforma morala odgoditi, doduše, za kratko, ali dragocjeno vrijeme. Kad je provedena, nije dosljedno primijenila princip »jedan glas — jedno slovo«, pa tako i danas pišemo digrame *dž*, *lj*, *nj*.

